

La missió arqueològica espanyola a Egipte: Les excavacions a Heracleòpolis Magna

JOSEP PADRÓ

La Missió Arqueològica Espanyola a Egipte té el seu origen en la dramàtica crida que la UNESCO va fer el 1960 a la col·lectivitat científica internacional per tal de salvar els monuments de Núbia, amenaçats per la construcció de la gran resclosa d'Assuan. Espanya es va oferir des del primer moment a col·laborar, tant econòmicament com científica, responent doncs a la crida i disposant-se a participar en aquesta gran i inèdita tasca de solidaritat científica internacional. El primer problema, però, es va presentar a causa de la total inexistència d'egiptòlegs a Espanya, raó per la qual la UNESCO va aconsellar en principi la creació d'una missió mixta italo-espanyola. Un cop creat el Comitè Espanyol per al Salvament dels Tresors de Núbia, i havent-ne estat nomenat M. Almagro Basch director tècnic, les seves primeres gestions es van orientar a obtenir la plena independència de la missió, objectiu aconseguit amb la condició de no excavar jaciments faraònics.

Durant els anys que va durar la Campanya Internacional per al Salvament dels Tresors de Núbia, la Missió Arqueològica Espanyola va realitzar diverses campanyes d'excavacions arqueològiques, epigràfiques i d'altres, tant a Egipte com al Sudan. En principi les campanyes van ser conduïdes per arqueòlegs la majoria dels quals es van haver d'especialitzar sobre el terreny. Les diverses campanyes es van desenvolupar entre 1961 i 1966, intervenint a indrets com Xeykh Daud (Egipte), Argín (Sudan), l'illa de Kasar-ico a la segona cascada del Nil (Sudan), l'illa d'Abkanarti –també a la segona cascada (Sudan) i a Masmàs (Egipte). Aquestes intervencions es van centrar en nombrosos jaciments que anaven des del segon mil·lenari abans de la nostra era fins a la fi de l'edat mitjana. Entre els nombrosos investigadors que van treballar a Núbia esmentarem aquí F. Presedo, R. Blanco Caro, R. Lucas, M. Pellicer, M. Llongueras, J. Zozaya, M. A. García Guinea,

X. Teixidor, E. Ripoll, L. A. Monreal, M. Almagro Gorbea i J. López, a més del mateix M. Almagro Basch.

Acabats els treballs al Sudan, Espanya va obtenir de l'Organització Egípcia d'Antiguitats la concessió d'un permís d'excavació per al jaciment d'Heracleòpolis Magna, amb la qual cosa la Missió Arqueològica Espanyola a Egipte inicià els treballs en aquest indret l'any 1966. Les excavacions arqueològiques a Heracleòpolis han continuat des d'aleshores fins al present, si bé per raons diverses no s'ha pogut mantenir el ritme anyal de les campanyes, i, fins i tot, s'han produït dues interrupcions llargues.

Heracleòpolis Magna, l'actual Ehnasya el-Medina, està situada a l'Egipte Mitjà, uns 120 km al Sud del Caire i al costat del Bahr Yusef, a la seva riba dreta i a uns 15 km de la riba esquerra del Nil. La ciutat està prop de l'entrada a l'oasi del Fayum, per on el Bahr Yusef entra en aquesta depressió per desembocar al llac Moeris, l'actual Karun. A mig camí entre l'Alt i el Baix Egipte és on la vall del Nil assoleix una més gran amplària.

La vila, d'origen prehistòric, anomenada en egipci *Hnn-nsw*, apareix citada per primera vegada als annals de la Dinastia I, en els quals ja s'esmenta el temple del principal déu local, Àrsafes, en egipci *Hry-š.f*. La ciutat va jugar un important paper en la història d'Egipte durant el Primer Període Intermedi, quan va ser la capital del Doble País amb les Dinasties IX i X —l'època heracleopolitana—, i una altra vegada durant el Tercer Període Intermedi, quan va ser la capital d'un principat independent que va mantenir relacions comercials fins i tot amb els fenicis, en produir-se la fragmentació del poder polític durant l'època líbia.

Heracleòpolis va seguir tenint una gran importància durant l'època hel·lenística i romana. És probable que la identificació d'Àrsafes amb Heracles remunti a l'època de Ptolomeu I Soter, i d'aquesta època dataria també el nom clàssic de la ciutat. Durant l'època cristiana va ser seu d'un bisbat, i la prosperitat d'Heracleòpolis queda palesa per la riquesa de l'art copte que en ve. El nom copte de la ciutat, *Hnēs*, deriva del nom faraònic; d'aquest al seu torn deriva l'àrab Ahnas que ha donat l'actual Ehnasya. La decadència d'Heracleòpolis és simultània a la decadència del cristianisme en aquesta ciutat.

El jaciment, un dels més grans d'Egipte, va ser objecte d'excavació per E. Naville el 1891, per U. Wilcken el 1899 i per W. M. F. Petrie el 1904, i posteriorment han estat nombrosíssimes les troballes casuals. Cal destacar també les excavacions de Petrie i G. Brunton a la necròpolis heracleopolitana de Sedment el 1920-1921. L'any 1961 van començar al jaciment les excavacions de l'Organització Egípcia d'Antiguitats, i el 1966 les de la Missió Arqueològica Espanyola, que han continuat més o menys intermitentment fins al present.

Entre els monuments heracleopolitans cal destacar la necròpolis del Primer Període Intermedi, prop de la muralla sud; el temple d'Àrsafes, amb restes de treballs arquitectònics que van de l'Imperi Mitjà, a l'època romana; el temple del Kom el-Aqareb, de l'Imperi Mitjà; la necròpolis del Tercer

Període Intermedi propera a Ezbet el-Kholidy; el-Keniseh, la «Gran Església» d'època copta, originàriament un temple romà amb gran probabilitat; i d'altres restes d'èpoques hel·lenística, romana, bizantina i copta.

Els treballs de la Missió Arqueològica Espanyola van ser conduïts el 1966 per J. López, qui va excavar per les rodalies del temple d'Àrsafes, com també prop d'Ezbet el-Kholidy on va descobrir una necròpolis de Baixa Època amb les tombes de tovots. Durant la campanya de 1968 López va descobrir i va començar a excavar la necròpolis del Primer Període Intermedi, prop de la Muralla Sud; aquestes excavacions van ser continuades per F. Presedo durant les campanyes de 1969, 1976, 1977 i 1979, i per nosaltres mateixos des del 1984.

L'any 1977 F. Fernández Gómez va descobrir i va excavar una capella funerària del Tercer Període Intermedi: M. C. Pérez Díe ha continuat els treballs aquí des de 1984, i ha descobert una necròpolis de cambres –ja saquejades– molt semblant a la necròpolis real de Tanis i pertanyent a grans personatges d'època líbia, molt probablement emparentats amb els faraons de la Dinastia XXII bubastita. A les cases de tovots annexes ha aparegut un interessant lot de ceràmiques fenícies.

L'única necròpolis heracleopolitana del Primer Període Intermedi coneguda abans del 1968 era la de Sedment, que es troba a una certa distància a l'oest de la ciutat. En aquest indret, ja a la muntanya que separa la vall del Nil de la depressió del Fayum, Brunton i Petrie van descobrir i excavar diversos centenars de tombes d'aquest període entre 1920 i 1921, localitzades a Mayana, a l'extremat sud de la necròpolis, ja a prop de Deixaixa. Es tractava de tombes excavades a la roca, que contenien sarcòfags inscrits i decorats amb escenes de la vida quotidiana; també contenien figures de fusta de servidors. En canvi, no es van trobar senyals de les tombes dels reis heracleopolitans.

La necròpolis del Primer Període Intermedi a Heracleòpolis mateix va ser descoberta per López el 1968, encara que posteriorment hom ha obtingut indicis d'expolis anteriors a la necròpolis per part d'excavadors clandestins, que necessàriament n'havien de conèixer l'emplaçament i la riquesa. L'any 1968 López va excavar les tombes de la 1 a la 13, i el 1969 va procedir-ne a l'estudi, al mateix temps que A. Roccati estudiava els *Textos dels Sarcòfags* inscrits als murs de les tombes 10 i 11 i que Presedo excavava pels voltants. Presedo va prosseguir la seva excavació cap al nord el 1976 i va trobar les tombes 14 i 21; i els anys 1977 i 1979 va continuar aquests treballs, però aquestes darreres campanyes són totalment inèdites (fig. 1).

L'any 1984, i en col·laboració amb Pérez Díe, vam reprendre les excavacions a l'Oest de la necròpolis, i vam deixar un testimoni sense excavar entre les velles excavacions i les nostres. Els anys 1985 i 1986 hem prosseguit, ja tots sols, aquestes excavacions, posant al descobert les tombes 22 i 23, a més d'altres necròpolis d'èpoques posteriors, així com un barri de cases de tovots algunes de les quals han proporcionat àmfores fenícies datables entre els segles IX i VIII.

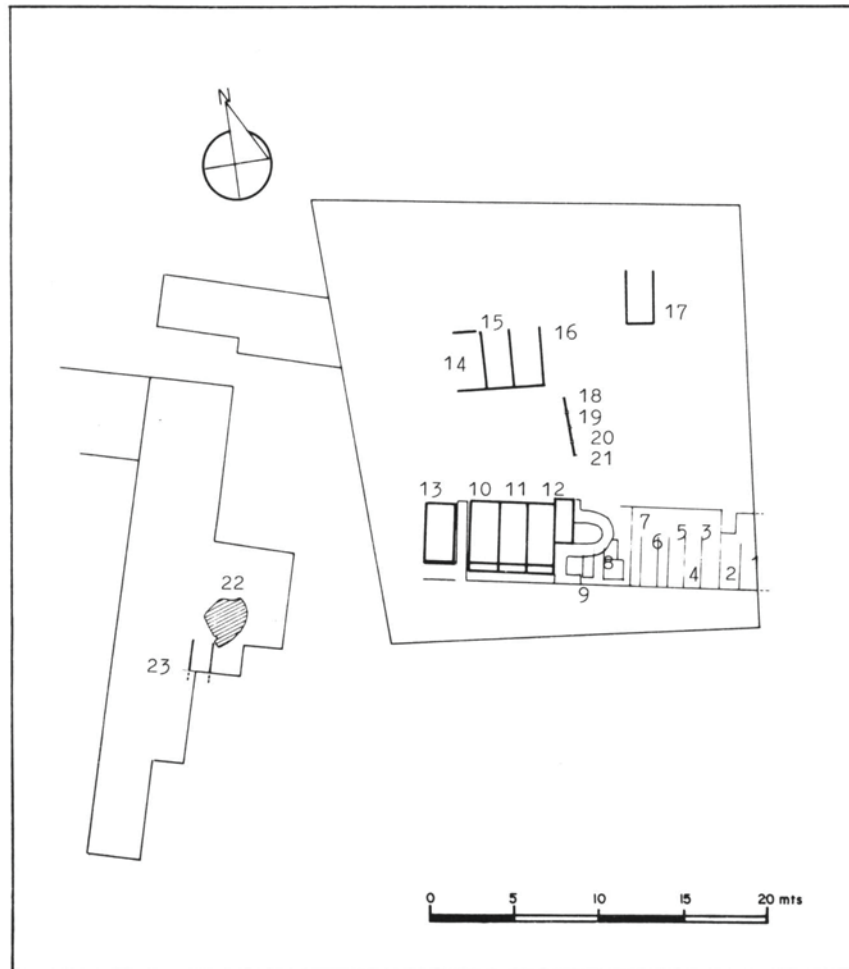

Fig. 1. – Croquis topogràfic de la necròpolis del Primer Període Intermedi a Heracleòpolis Magna.

López va descobrir dos grups de tombes de tovots –les tombes 1-2 i les tombes 3-6– que obeeixen un mateix pla, disposades longitudinalment d'est a oest i unides les tombes d'un mateix grup per un passadís pel seu costat nord. Saquejades ja en època heracleopolitana, les troballes més interessants són les esteles del tipus de falsa-porta, trobades de vegades *in situ*, de vegades trencades i els seus fragments dispersats a gran distància. Aquestes esteles ens fan conèixer els noms i els títols dels propietaris d'aquestes tombes: 3 dames per al grup de tombes 1-2 (que s'estén més a l'est però que no s'ha acabat d'excavar) –Im, Satsobek i Tjau–, i 3 cavallers i 1 dama per al grup 3-6 –respectivament Harsafnakht, Ankhef, Actoyuah i

Xedy. Els dipòsits funeraris, gairebé desconeguts, havien estat destruïts pels saquejadors i per la humitat: només van ser trobades restes de sarcòfags de fusta i fragments ceràmics. Cal precisar, a més, que la tomba 7, en el passadís del grup 3-6, pertany a un intrús posterior.

La tomba 13, de pedra, correspon als esposos Djadjay i Nofret: les seves esteles falsa-porta van ser trobades encara *in situ* en un passadís a l'est de la tomba. Les tombes 13, 10 i 11 –aquestes últimes també de pedra– segueixen la mateixa ordenació, en direcció oest, de les tombes 1 a 6, de les quals sens dubte són contemporànies.

Les tombes 10, 11 i 12, trobades gairebé intactes, constitueixen el grup més interessant trobat per López; encara dretes, i amb les seves portes al sud encara tancades, havien estat violades pel sostre des de l'època heracleopolitana. Segons López i l'arquitecte Boix, primer van ser construïdes les tombes 11 i 10, que corresponen als esposos Saket i Nefeririut. Als murs interiors van ser pintades escenes de portadors d'ofrenes, de la vida quotidiana i del banquet funerari, com també «frisos d'objectes»; també hi van ser pintats els *Textos dels Sarcòfags* estudiats per Roccati. Probablement a l'exterior, pel costat est, van ser fixades les esteles falsa-porta d'ambdós difunts, com en el cas de la tomba 13. Posteriorment, però, el fill de Saket i Nefeririut, de nom Harsaftnakht, va reestructurar aquest grup de tombes, retirant les esteles dels seus pares, adossant en el seu lloc la seva pròpia tomba –la 12, idèntica a les altres dues– i construint a l'est de la seva tomba una capella funerària conjunta per a les tres tombes –també de pedra i adossada–, la qual conté les tres esteles falsa-porta dels tres personatges, és a dir, amb les dues primeres reinstal·lades.

La tomba 12 i la capella adossada, com també les construccions annexes de tovots, se sobreposen a les tombes anònimes 9 i 8 –aquesta infantil i amb un magatzem– i en part les destrueixen. Les tombes 8 i 9 són sensiblement contemporànies a les tombes 1-6; per tant, la tomba 12 i la capella són clarament posteriors. Entre el material atribuïble al dipòsit funerari de Saket, hi podem comptar: plats i botelles de ceràmica, dues botelles de bronze, diversos ganivets de bronze, una fulla d'or i restes de fusta.

Poc sabem de la campanya de 1969, durant la qual Presedo va excavar pels voltants de la necròpolis. Durant la següent campanya, que va ser la de 1976, Presedo va estendre l'excavació cap al nord, i va trobar el grup de tombes 14-16, de pedra, orientades igual que les tombes 1-13. Aquestes tombes havien estat saquejades, i Presedo va trobar a l'est de la tomba 16 diversos fragments epigràfics que pertanyien a les esteles falsa-porta dels cavallers Harsaftnakht i Neferkhau i de la dama Huat, els probables propietaris de les tres tombes. Així mateix hi va trobar un gran fragment corresponent a la decoració mural en relleu de la tomba de Satbahotep.

Al nord-est del grup de tombes 14-16, Presedo va excavar la tomba 17, de pedra, que es trobava al mateix nivell i orientada com totes les anteriors. L'estela *in situ*, a l'est de la tomba, identificava el seu propietari, anomenat Àctoes.

Entre les tombes excavades el 1968 al sud, i les tombes 14-17 al nord, Presedo encara va trobar el 1976 quatre esteles falsa-porta *in situ* que corresponien a tombes probablement de tovots –tombes 18 a 21–; només ha estat possible, però, llegir els noms del propietari de la tomba 19, el cavaller Àctoes, i de la tomba 21, la dama Senti. Aquestes esteles, orientades de forma lleugerament diferent, van aparèixer clarament a més gran profunditat, submergides ja en l'aigua del nivell freàtic, per la qual cosa són més antigues que totes les anteriors.

Cal assenyalar que, d'algunes tombes, només en tenim notícies incompletes; així, López parla d'una possible tomba pertanyent a un gran personatge anomenat Àctoes, que estaria immediatament al nord de les tombes 2 i 3; no n'hem tornat a saber res, encara que potser va ser excavada en la inèdita campanya del 1969. Altres tombes s'entreveuen al perfil sud. També l'any 1969, probablement, va ser trobada una estela falsa-porta a nom d'un personatge anomenat Henyheryib; aquesta estela va figurar a l'exposició d'Art Faraònic que els anys 1975 i 1976 va viatjar per Madrid, Saragossa, Barcelona i València, però tampoc no en sabem res més. Finalment, entre 1977 i 1979 van ser trobats més fragments del mur de la tomba de Satbahotep; un, com a mínim, ha anat al Museo Arqueológico Nacional de Madrid a l'igual que l'anterior; no gensmenys, res no sabem de la localització d'aquesta tomba tan important.

Durant les nostres excavacions de 1984 vam trobar abundoses restes de destrucció de la necròpolis, com ara nombrosíssimes pedres trencades i fusta carbonitzada, i restes de 9 cadàvers en una reduïda superfície de poc més de 10 m², tots ells cremats i coberts de pedres i enderroc. Un dels cadàvers, excavat totalment, corresponia a un cos momificat, col·locat sobre una llosa plana, sobre el cap del qual hom havia deixat caure una gran pedra, esclafant-lo.

L'any 1985 vam descobrir la tomba de Sehu –la 22–, reduïda a un munt informe de pedres, bàrbarament destruïdes. L'excavació, completada el 1986, va posar de manifest la importància d'aquesta tomba, amb parets decorades amb inscripcions i relleus, relleus que presentaven escenes de la vida quotidiana i de portadors d'ofrenes. La seva qualitat recorda la de les mastabes de Memfis de l'Imperi Antic, i demostra el manteniment del nivell de qualitat artística dels relleus d'Heracleòpolis, enfront del provincialisme de l'art a altres indrets d'Egipte en aquesta mateixa època (fig. 2).

La tomba 23, descoberta el 1986, només ha estat excavada parcialment, ja que es troba totalment sota la muralla sud d'Heracleòpolis. De fet, aquesta potentíssima muralla de tovots que havia estat considerada anteriorment com a romana, hem pogut demostrar que està construïda directament sobre les restes de la necròpolis del Primer Període Intermedi. La seva datació de temps faraònics és, doncs, segura, i possiblement no s'allunyi gaire de l'època de l'Imperi Mitjà.

Tota la necròpolis coneguda fins ara dóna la sensació d'obeir un pla únic, desenvolupat en un temps curt. No tenim per ara criteris per a esta-

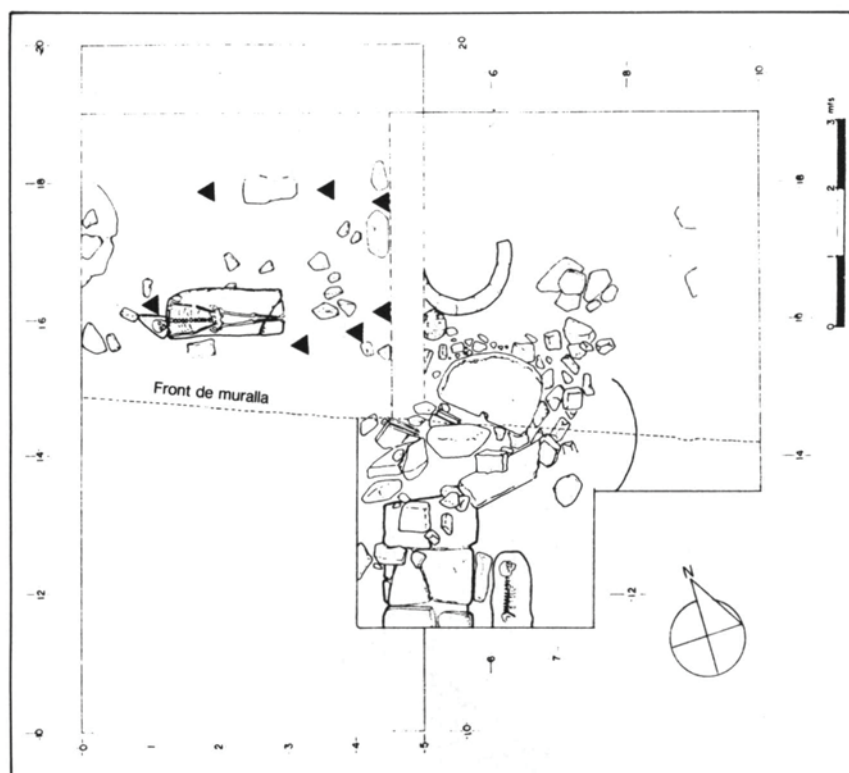

Fig. 2. – Nivell de destrucció de la necròpolis del Primer Període Intermedi a Heracleòpolis; campanyes del 1984 al 1986.

blir la prelatió cronològica d'unes tombes sobre unes altres: ni estratigrafia horitzontal clara, ni dipòsits funeraris, ni informació epigràfica. Només a la campanya de 1976, Presedo va excavar quatre tombes –de la 18 a la 21– pertanyents a una fase anterior. Pel que fa a la tomba 12, va ser construïda, segons López, després de les tombes 10 i 11 i destruïda, a més, parcialment les tombes 8 i 9. La tomba 12, per tant, ha de pertànyer a un moment cronològic posterior. Però aquests són els únics indicis que poseïm pel que fa a la cronologia relativa de les tombes.

L'epigrafia i la llengua usada a les inscripcions ens proporciona també alguna informació cronològica de caire general. Així, l'epigrafia presenta unes característiques molt semblants, que demostren que totes les inscripcions van sortir d'un sol taller que va treballar durant un temps més aviat curt. I determinades característiques lingüístiques, ortogràfiques, paleogràfiques i formulàries ens acosten més la llengua de les inscripcions heracleopolitanes a l'egipci antic –llengua de l'Imperi Antic– que no pas a l'egipci clàssic –llengua de l'Imperi Mitjà.

Les divinitats invocades invariablement a la fórmula de les ofrenes de

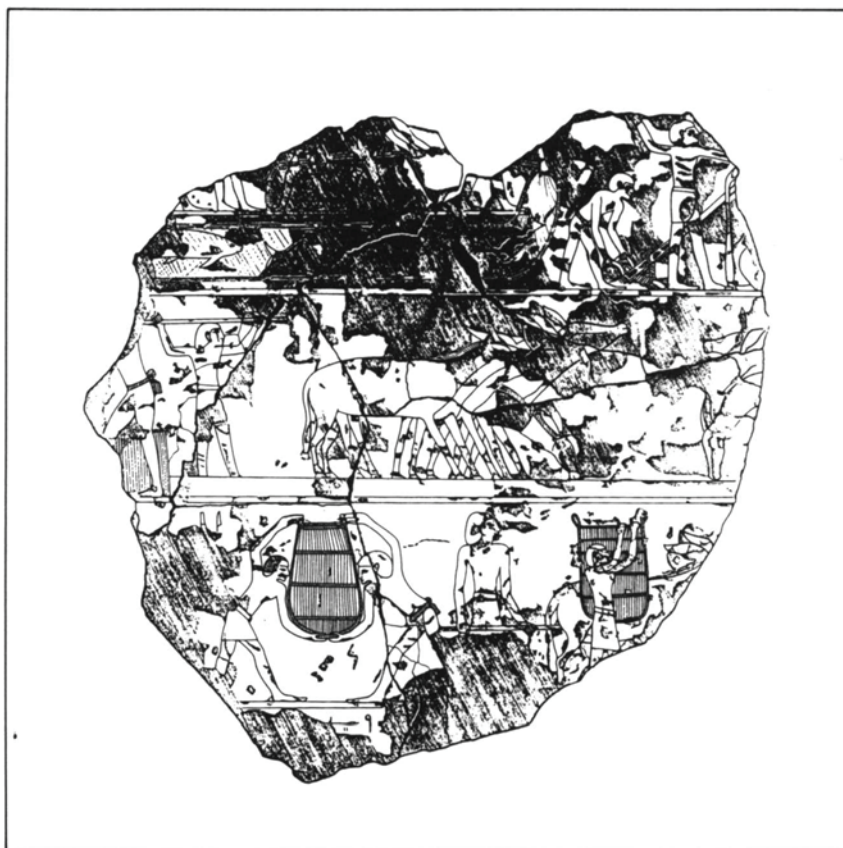

Fig. 3. – Fragment de relleu de la tomba de Sehu (núm. 22) amb escenes de la vida camperola.

les inscripcions heracleopolitanes són Osiris i Anubis; però també tenim mencions dels déus Àrsafes –el déu local d’Heracleòpolis–, Sucos, Hathor i, potser, Tot. També és molt interessant, pel que fa al ritual funerari, la representació i fins i tot l’enumeració dels 7 olis sagrats en algunes de les esteles.

L’antroponímia dels personatges heracleopolitans enterrats a la necròpolis està ben datada entre els Imperis Antic i Mitjà, i cal destacar-ne especialment el nom Àctoes, que també va ser dut per 3 o 4 reis heracleopolitans de les Dinasties IX i X. Pel que fa als títols ostentats pels personatges enterrats a la necròpolis heracleopolitana, es tracta de títols cortesans, administratius, militars i sacerdotals ben coneguts, tant a l’Imperi Antic com a l’Imperi Mitjà. En concret, coneixem grans funcionaris de les Dinasties IV i V, propietaris de grans mastabes de Memfis, que havien ostentat alguns d’aquests títols. Resulta significativa, doncs, la reducció de les mesures de les tombes entre Memfis i Heracleòpolis.

Fig. 4. – Fragments de relleus de la tomba de Sehu: estela falsa-porta amb representació del difunt i la seva esposa preparats per al banquet funerari.

Sehu, si s'ha de jutjar per la qualitat dels relleus de la seva tomba i pels seus títols, és el personatge més important enterrat a la necròpolis trobat fins ara: deixant de banda alguns títols manifestament no administratius, Sehu és tresorer del rei, amic únic, superintendent dels tresorers... (?), cap dels secrets de la casa perfecta, inspector de palau... (?), supervisor de tots els treballs de Tot (?) i estimat veritable del seu senyor. Cap altre personatge de la necròpolis no acapara aquesta quantitat de títols.

Cal indicar també que les indicacions prosopogràfiques de tots aquests personatges són molt escasses.

La necròpolis, doncs, està ben datada a l'època heracleopolitana; i possiblement algunes de les tombes havien estat violades ja a l'època heracleopolitana. No obstant això, la violenta destrucció de la necròpolis pot ser deguda a altres causes. Al perfil sud de l'excavació de López i Presedo són visibles nombroses restes de tombes destruïdes. La tomba de Sehu, destruïda pedra per pedra, va exigir un esforç considerable per reduir-la a un munt informe de runa. Nombrosos cadàvers, disseminats entre els enderrocs de tombes i cremats, van ser trobats el 1984. Finalment, cal recordar la mòmia amb el cap esclafat, trobada també el 1984 entre enderrocs.

Fins ara només coneixíem la violència de la lluita final de la guerra civil que va acabar amb la caiguda d'Heracleòpolis gràcies a la tomba de Deir el-Bahari (a l'oest de Tebes) on Winlock va trobar enterrats uns 60 soldats amb les seves armes, la majoria dels quals presentaven ferides mortals ben evidents. Aquests soldats van caure sens dubte a la presa d'Heracleòpolis i van ser fets enterrar pel seu rei, Mentuhotep II, prop de la seva pròpia tomba. Ens sembla que només les violències provocades per la presa d'Heracleòpolis pels tebans pot explicar la salvatge destrucció de la necròpolis: tombes destrossades, cadàvers cremats, mòmies esclafades, reflex tot plegat de la virulència de la lluita final, que només una guerra civil pot provocar.

El pare del rei heracleopolità Merikare, en uns cèlebres *Ensenyaments* adreçats al seu fill, li va aconsellar de no lluitar a les necròpolis i no destruir tombes alienes. També li va aconsellar de no lluitar contra els tebans. Tots aquests consells van acabar essent ben inútils: els tebans es van apoderar d'Heracleòpolis i probablement van destruir-ne la necròpolis.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO BASCH, M.; ALMAGRO GORBEA, M. J.; PÉREZ DÍE, M. C. (1975): *Arte Faraónico*, Madrid, 1975.
- ALMAGRO, M.; PRESEDO, F. J. (1979): «Les Fouilles à Hérakléopolis Magna (1976)», a *Acts of the First International Congress of Egyptology, Cairo, 1976* (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, 14), Berlin, pp. 67-71.
- BAINES, J.; MÁLEK, J. (1980): *Atlas of Ancient Egypt*, Oxford.

- LÓPEZ, J. (1975): «Rapport Préliminaire sur les Fouilles d'Hérakléopolis (1968)», a *Oriens Antiquus*, XIV, pp. 57-78, làms. 17-28.
- PADRÓ, J.; PÉREZ DÍE, M. C. (1985): «Récents travaux archéologiques de la Mission Espagnole à Hérakléopolis Magna», a *Fourth International Congress of Egyptology, Munich, 1985. Abstracts of Papers*, Munich, 1985, pp. 165-166.
- PÉREZ DÍE, M. C. (1983): «Excavaciones y Restauraciones en Oriente Próximo y África del Norte», a *Índice Cultural Español*, 11, 1983, pp. 11-58.
- PÉREZ DÍE, M. C. (1986): «Les Excavacions de la Missió Arqueològica Espanyola a Heracleòpolis Magna (Egipte)», a *Quaderns de la Fundació Caixa de Pensions*, 32, 1986, pp. 10-13.
- PÉREZ DÍE, M. C. (1987): «Hérakléopolis Magna. Une cité prospère aux portes du Fayoum», a *Archeologia*, 225, 1987, pp. 36-49.
- PRESEDO VELO, F. J. (1979): «Les Dernières Découvertes à Hérakléopolis Magna», a *Acts of the First International Congress of Egyptology, Cairo, 1976* (Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients, 14), Berlin, 1979, pp. 525-532.
- PRESEDO VELO, F. J. (1977): «Heracléopolis Magna», a *Historia* 16, 12, 1977, pp. 105-111.
- ROCCATI, A. (1974): «I Testi di Sarcofagi di Eracleopoli», a *Oriens Antiquus*, XIII, pp. 161-197, làm. 4.